

استنتاج مؤلفه‌ها و روش‌های تربیتی حاصل از حجاب و عفاف در واقعه کربلا

مهدی میرزایی^۱، فاطمه رحمتی‌نیا^۲، لیلا دوستی^۳

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۴/۰۶/۲۹ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۴/۰۸/۲۳)

چکیده

تأکید بر حجاب و عفاف در قیام امام حسین علیه السلام در واقعه کربلا، بیش از همه‌جا نمایان است. هدف پژوهش، تجلی حجاب و عفاف در واقعه کربلا و استنتاج مؤلفه‌ها و روش‌های تربیتی حاصل از آن است. روش پژوهش حاضر، توصیفی - تحلیلی و ابزار کتابخانه‌ای و به‌شیوه فیش نویسی است. نتایج نشان داد که مؤلفه‌های تربیتی حجاب و عفاف در واقعه کربلا شامل، احیاء، ترویج و دفاع از حجاب و عفاف، تبیین اهمیت، درک فواید و لذت مصونیت‌آوری، زندگانی عفیفانه و با حجاب، رعایت و حفظ حجاب و عفاف در شرایط سخت حتی در میدان جنگ و اسارت، ضرورت هویت‌یابی حجاب و عفاف، تأکید بر رعایت کامل و واجب بودن حفظ حجاب و عفاف با پوشش برتر اسلامی (چادر)، تلقی حجاب و عفاف به‌عنوان سدی در برابر گسترش فحشا و منکر و غیرت دینی بود. همچنین روش‌های تربیتی شامل، تبشیر و تنذیر، پند و موعظه، تشویق و ترغیب، مشاهده (دقت و توجه)، مراقبه و محاسبه، الگودهی - الگوگیری، تعمیق تربیت دینی و عبرت‌آموزی بود.

کلید واژه‌ها: حجاب و عفاف، تربیت دینی، واقعه کربلا.

۱. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد علوم تربیتی دانشگاه تهران؛ mmirza1000@gmail.com

۲. Fatemeh. rahmati13985328@gmail.com

۳. Liyladousti@gmail.com

مقدمه

موضوع حجاب و عفاف^۱ به عنوان یک مقوله اساسی دارای ابعاد مختلف ارزشی، اعتقادی، عبادی، فلسفی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، حقوقی، آموزشی، تربیتی، روانی و حتی زیستی، همواره یکی از موضوعات و مسایل مهم بوده است. حجاب و عفاف به عنوان دو ارزش انسانی در جوامع بشری، به ویژه جوامع اسلامی مطرح بوده است. این دو ارزش، بیشتر به یک معنا آمده اند؛ اما اندک تفاوتی دارند که به طور مختصر اشاره می شود.

حجاب در لغت به معنای (مانع، پرده) و نوعی پوشش است؛ ولی نکته مهم این است که هر پوشش را نمی توان حجاب نامید، بلکه آن پوششی مد نظر است که از طریق پشت پرده واقع شود. حجاب به معنای شایع، به اعتبار پشت پرده شدن است و عفاف حالتی نفسانی است که به معنای خودنگهداری، مناعت و غلبه بر هواهای نفسانی و شهوانی آمده است. به طور کلی می توان گفت؛ حجاب نوعی پوشش ظاهری است. درواقع، حجاب در برگیرنده عفاف در پوشش است و عفاف نوعی حجاب درونی است که مانع گناه کردن به هر شکلی در انسان می شود (جبّاری، ۱۳۸۸: ۱۲).

درباره واژه شناسی حجاب و عفاف می توان بیان کرد، در اصل معنای بحث، منع و امتناع مشترکند و تفاوت آنها مثل ظاهر بر باطن است؛ به عبارتی دیگر، منع و بازداری حجاب به (تأثیر ظاهر بر باطن) و منع و بازداری عفاف به (تأثیر باطن بر ظاهر) مربوط است. نکته مهم این است با توجه به اینکه اصل تأثیر ظاهر بر باطن و بالعکس تأثیر باطن بر ظاهر، یکی از ویژگی های اخلاق عمومی انسان است، اینجاست که حجاب و عفاف بر هم تأثیر متقابل و دوجانبه دارند. به طور کلی می توان گفت؛ با توجه به تأثیر متقابل حجاب و عفاف بر همدیگر، هرچه حجاب و پوشش ظاهری بهتر باشد در تقویت و پرورش روحیه باطنی و درونی (عفاف) تأثیر بهتری دارد و به همین گونه، اگر عفت درونی و باطنی بهتر باشد، سبب حجاب و پوشش ظاهری بهتر در جامعه می شود. براساس اصول تشریعی احکام اسلامی، هدف انسان تنها قرب الهی با تزکیه نفس و

1. Hijab & Chastity

تقوای الهی است. با توجه به این امر مهم، بدون شک یکی از اصول تشریعی احکام الهی، ضرورت و وجود موضوع حجاب و عفاف اسلامی است که می‌تواند بهترین و مطمئن‌ترین وسیله دست‌یابی به تزکیه نفس، طهارت، پاکدامنی، امنیت اجتماعی و روانی فرد و خانواده‌ها باشد و انسان را به هدف نهایی خود یعنی قرب الهی برساند.

قرآن کریم در اولین مراحل تعلیم خود در سوره‌های مکی، به ایجاد نوعی بینش معرفت بنیادی درباره دو مفهوم عفاف و حجاب، سپس به فرهنگ‌سازی به صورت گسترده و مستمر در نهادهای سازنده آنها پرداخته است؛ زیرا پوشش اسلامی به عنوان غذای روح و به منزله حفاظی ظاهری و باطنی در برابر افراد نامحرم تلقی می‌شود که مصونیت اخلاقی، خانوادگی و پیوند عمیق میان حجاب ظاهری و بازداري باطنی و از همه مهم‌تر، امنیت اجتماعی را فراهم می‌سازد.

در قرآن کریم، واژه حجاب و عفاف، ۷ مرتبه و در سوره‌های مریم (آیه ۱۶)، اسراء (آیه ۴۴)، شورا (آیه ۵۰)، فصلت (آیه ۴)، ص (آیه ۳۱)، اعراف (آیه ۴۵) و احزاب (آیه ۵۲) به طور مستقیم به آن اشاره شده که در همه موارد، حجاب به معنای پرده و حایل آمده است. همچنین در بسیاری از آیات هم به طور غیر مستقیم اشاره شده است. امام حسین (ع) با تأسی از قرآن کریم، مسئله حجاب و عفاف را از مسائل مهم قیام خود و به عنوان امر به معروف دانسته است و این پژوهش، به بررسی این مسئله در قالب تجلی حجاب و عفاف در واقعه کربلا^۱ و استنتاج مؤلفه‌ها و روش‌های تربیتی^۲ حاصل از آن می‌پردازد.

پیشینه پژوهش

ستاری فرد و طباطبایی (۱۳۹۶)، پژوهشی با نام «بررسی وضعیت حجاب در واقعه عاشورا و درس‌مایه‌های تربیتی حاصل از آن» انجام دادند که نتایج نشان داد حفظ حجاب از اهم واجبات در عاشورا بوده است و سخنان و رفتارهای بانوان در واقعه کربلا می‌تواند الگوسازی مطلوبی برای بانوان در صحنه‌های گوناگون جامعه از جمله

1. Karbala

2. Educational Components & Methods

در شرایط عادی و بحرانی کربلا فراهم سازد.

پورعباس (۱۴۰۲)، در پژوهشی با نام «حجاب و عفاف در آیین نهضت حسینی» به این نتیجه دست یافت که عزت و غیرت، و پاسداری و دفاع از حجاب و عفاف در کربلا، حفظ حجاب و عفاف در کربلا و در مسیر شام و انتقاد شدید از رفتار دشمنان در این زمینه توسط اهل بیت امام حسین (علیه السلام)، از نمونه‌ها و مصادیق حجاب و عفاف در این زمینه‌اند.

کریمی و همکاران (۱۴۰۳)، پژوهشی را با عنوان «رویکرد اخلاقی و تربیتی امام سجاد علیه السلام در حجاب و عفاف از منظر مسئولیت فردی» نگاشته‌اند که نتایج نشان داد، آموزش توحید مبنای ملاحظات به پوشش مناسب مربوط است و بعد از آن به ترتیب؛ شناخت فلسفه حجاب و کارکرد اجتماعی آن، درخواست از خداوند برای پوشاندن گناهان و بازگشت به مسیر پوشش مطلوب و قرآنی، داشتن عزت نفس برای جسم و پوشش فردی و در نظر گرفتن بی‌حجابی به عنوان یک گناه بزرگ و به کارگیری ظرفیت‌های درونی فرد برای مقابله با بی‌حجابی شاکله آن را تشکیل می‌دهند.

همچنین کریمی و همکاران (۱۴۰۳)، در پژوهشی دیگر تحت عنوان «الگوی معرفتی امام سجاد (علیه السلام) در زمینه عفاف و حجاب» به این نتایج رسیدند که آموزش توحید مبنای ملاحظات به پوشش مناسب مربوط است و بعد از آن به ترتیب؛ شناخت فلسفه حجاب و کارکرد اجتماعی آن، درخواست از خداوند برای پوشاندن گناهان و بازگشت به مسیر پوشش مطلوب و قرآنی، داشتن عزت نفس برای جسم و پوشش فردی و در نظر گرفتن بی‌حجابی به عنوان یک گناه بزرگ و به کارگیری ظرفیت‌های درونی فرد برای مقابله با بی‌حجابی شاکله آن را تشکیل می‌دهند.

سید^۱ (۲۰۲۳)، در پژوهشی با نام «حجاب و درس‌های عبرت‌آموز آن در واقعه کربلا» به این نتیجه دست یافت که الگوگیری از حجاب حضرت زینب (علیه السلام) و زنان و دختران در کربلا، نقش حجاب در مصونیت جامعه اسلامی و غیرت دینی و رعایت حجاب در میدان جنگ و اسارت در صحنه کربلا بودند.

1. Syed, Z.

همچنین، کایودرا^۱ (۲۰۲۴)، پژوهشی با نام «حجاب و قدرت آن در بین زنان مسلمان فیلیپین» انجام داده که در قسمتی از این پژوهش، بر الگوگیری از حجاب حضرت زینب علیها السلام در واقعه کربلا، نقش حجاب در جلوگیری از انحرافات جامعه برای زنان و اهمیت عمیق حجاب به عنوان نماد پاکی، قداست و احساس امنیت و محافظت تأکید شده است.

در پایان باید گفت: بین نتایج مطالعات و تحقیقات صورت گرفته بالا، همخوانی نسبی وجود دارد و جنبه نوآورانه پژوهش حاضر این است که افزون بر اینکه به بررسی تجلی و نمود ابعاد گوناگون حجاب و عفاف در کربلا می‌پردازد، به بررسی دقیق مؤلفه‌ها و نکات تربیتی استخراج شده از کلام و سیره اهل البیت امام حسین علیه السلام پرداخته در کربلا و همچنین به روش‌های تربیتی مختلف استنتاج شده نیز، اشاره دارد.

اهداف پژوهش

هدف اصلی

بررسی تجلی حجاب و عفاف در واقعه کربلا و استنتاج مؤلفه‌ها و روش‌های تربیتی حاصل از آن.

اهداف فرعی

- الف) مشخص شدن مؤلفه‌های تربیتی مرتبط با حجاب و عفاف در واقعه کربلا؛
- ب) مشخص شدن روش‌های تربیتی درباره حجاب و عفاف در واقعه کربلا.

پرسش‌های پژوهش

۱. مؤلفه‌های تربیتی حجاب و عفاف در واقعه کربلا کدامند؟
۲. چه روش‌های تربیتی درباره حجاب و عفاف در واقعه کربلا بیشتر مورد توجه قرار گرفته‌اند؟

بزنگاه‌های بلندشدن فریاد حجاب و عفاف در واقعه کربلا

حجاب در عاشورا، به‌عنوان سلاحی قدرتمند عمل کرد. واقعه شاخص (تراژدی) عاشورا، نشان داد که زن به‌عنوان ابزار اصلی برای اثرگذاری عاطفی و هیجانی بعد از شهادت مردان است که نمود آن را در رسوا نمودن دربار یزید در شام با سخنان اثرگذار حضرت زینب علیها السلام و حفظ حجاب و زنان و دختران دیگر مشاهده کرد و این امر نشان داد، زن به‌عنوان رهبر دینی برای دفاع از قیام بعد از آن است (بهزادپور، ۲۰۲۱: ۳).

حجاب برای بانوان در قرآن، جایگاه و ارزش بالایی دارد و در واقعه کربلا، بانوانی حضور داشته‌اند که حجاب و عفافشان برای آنان قبل از واقعه کربلا، حین وقایع و پس از واقعه عاشورا و در اسارت دشمن در همه شرایط سخت رعایت شده بود. این رفتارهای بانوان، دربردارنده درس‌مایه‌های تربیتی است که توجه به آنها می‌تواند مجموعه‌ای از رفتارها یا الگوسازی‌ها را برای همه بانوان در همه شرایط عادی و سخت فراهم سازد.

نهضت عاشورا برای احیای ارزش‌های دینی بود. در سایه آن حجاب و عفاف، زن مسلمان نیز جایگاه خود را یافت و امام حسین علیه السلام و زینب کبری علیها السلام و دودمان رسالت، چه با سخنانشان، چه با نحوه عمل خویش، یادآور این گوهر ناب گشتند. اینان در عین مشارکت در حماسه عظیم و ادای رسالت حساس و خطیر اجتماعی، متانت و عفاف را هم مراعات کردند و اسوه همگان شدند (محدثی، ۱۴۰۲: ۱).

وقتی قطعات پازل واقعه کربلا را از شروع تا پایانش کنار هم می‌چینیم، می‌بینیم آنقدر حجاب مهم بوده که بیشترین گزارش‌های مرتبط با واقعه کربلا نیز به حجاب و عفاف مربوط است؛ گزارش‌هایی که تعداد آن از گزارش‌های توجه به معاد، امامت و حتی توحید بیشتر بوده است. با ما همراه باشید تا قطعات پازل حجاب عاشورایی را کنار هم بگذاریم:

۱. عزت و کرامت زنان در لحظات اولیه حرکت کاروان حسینی علیه السلام

راوی چنین نقل کرد: ۴۰ محمل را دیدم که با پارچه‌های حریر و دیباج زینت شده

بودند. در این وقت، امام حسین علیه السلام دستور داد بنی‌هاشم زن‌های محرم خود را سوار بر محمل‌ها کنند. ناگهان جوانی که قامت بلندی داشت و برگونه او علامتی بود و صورتش مانند ماه می‌درخشید، از منزل امام حسین علیه السلام بیرون آمد و فرمود: «بنی‌هاشم کنار روید.» آنگاه دو زن در حالی که دامانشان بر اثر حیای از مردم به‌زمین کشیده می‌شد و صورتشان پوشیده بود و دور آن دو را کنیزانشان احاطه کرده بودند، از خانه امام حسین علیه السلام خارج شدند. آنگاه آن جوان به‌سوی یکی از محمل‌ها رفت و زانوی خود را تکیه قرار داد و بازوی آن‌ها را گرفت و بر محمل سوار کرد.

من از بعضی پرسیدم: آن دو بانو کیستند؟ جواب دادند: یکی از آنها زینب علیها السلام و دیگری ام‌کلثوم دختران امیرالمؤمنین علیه السلام هستند. پس پرسیدم: این جوان کیست؟ گفته شد: او قمر بنی‌هاشم، عباس فرزند علی علیه السلام است. سپس دو دختر صغیر را دیدم که گویا امثال آنها آفریده نشده است. پس یکی را همراه زینب علیها السلام و دیگری را همراه ام‌کلثوم سوار کرد. نام آن دختران را پرسیدم. گفته شد که یکی سکینه و دیگری فاطمه دختران حسین علیه السلام هستند. آنگاه بقیه بانوان به‌همین جلالت و عظمت و حیا و متانت سوار شدند و حسین علیه السلام ندا داد: کجاست عباس قمر بنی‌هاشم! عباس عرض کرد: «لَبَّيْكَ لَبَّيْكَ» ای آقای من! فرمود: اسبم را بیاور. اسب آقا را حاضر کردند و حضرت بر آن سوار شد و به این ترتیب کاروان حیا، عفت و متانت مدینه را ترک گفت.

۲. غیرت محارم حضرت زینب علیها السلام برای عقيله بنی‌هاشم

روز دوم محرم کاروان حسینی به کربلا رسیده بود، هنگام پیاده‌شدن حضرت زینب علیها السلام، محارم حضرت علیها السلام، مانند حضرت عباس علیه السلام و حضرت علی‌اکبر علیه السلام، ایشان را آرام پایین آوردند تا احدی دختر فاطمه زهرا (س) را نبیند، با اینکه عقيله بنی‌هاشم در حالی که ۵۲ سال داشتند، با حجاب کامل بودند.

۳. تدبیری برای ممانعت از حمله به‌خیمه بانوان

امام حسین علیه السلام دستور داد، خندقی دور خیمه‌ها بکنند که دشمن از آن طرف نتواند

به‌خیمه بانوان اهل حرم حمله کند، حتی فرمود: ریسمان‌های خیام را به‌هم گره بزنند که دشمن نتواند نفوذ کند؛ و بخوانید روایتی دیگر از این واقعه: «صبحگاهان، حسین علیه السلام، یارانش را آماده کردند و فرمان دادند تا خیمه‌ها را به‌گونه‌ای به‌هم نزدیک کنند و طناب‌ها را در هم بتابند و آن‌ها را پشت سر خود قرار دادند تا جنگ، تنها در یک جبهه باشد. همچنین فرمان دادند تا در پشت خیمه‌ها، هیزم و نی گردآورند و در خندقی که کنده بودند، بریزند و در آن، آتش بیفکنند.

۴. نگرانی حضرت عباس علیه السلام نسبت به حجاب بانوان اهل حرم

شب عاشورا بود، در یکی از لحظات دیدند که حضرت عباس علیه السلام تنهایی داشت گریه می‌کرد، پرسیدند: قضیه چیست؟ حضرت عباس علیه السلام جواب داد: گریه می‌کنم برای اینکه فردا قرار است چه بلایی سر خواهرم در بیاید! در اینجا قمر بنی‌هاشم غصه شهادت خودش و دیگر یاران را نمی‌خورد، بلکه علمدار کربلا ناراحت و نگران این مسئله است که مبادا خواهر و بانوان اهل حرم را کسی ببیند.

۵. نگرانی حضرت قاسم علیه السلام به‌خاطر حمله دشمنان به حجاب بانوان اهل حرم

وقتی در شب عاشورا تک‌تک یاران امام حسین و بنی‌هاشم با امام حسین علیه السلام بیعت کردند و امام خبر شهادت آن‌ها را داد، حضرت قاسم علیه السلام هم جزو این نفرات بود، او برخاست و خطاب به امام حسین علیه السلام گفت: «آیا من هم کشته خواهم شد». پس امام به‌او فرمودند: «ای پسر برادرم! مرگ در نزد تو چگونه است؟» گفت: «یا عم احلی من العسل؛ ای عمو! مرگ در نزد شیرین‌تر از عسل است». امام حسین علیه السلام فرمود: «عمو به فدای تو باد، بله! به خدا قسم مرگ شیرین است. آری! تو نیز کشته خواهی شد، آن هم پس از رنجی سخت و پسر عبدلله رضیع نیز کشته خواهد شد»، قاسم گفت: «ای عمو! مگر لشکر دشمن به خیمه‌ها هم حمله می‌کنند!» این نوجوان ۱۳ ساله در اینجا، نگران حمله دشمنان به حجاب بانوان اهل حرم می‌شود.

۶. عصر عاشورا و توصیه امام حسین علیه السلام به حجاب

عصر عاشورا امام حسین علیه السلام به بانوان و کودکان فرمودند: چون به‌خیمه شما حمله

خواهد شد، چادرها را به کمر گره بزنید که موقع فرار مبادا حجابتان سست شود؛ یعنی امام حسین (ع) در این زمان و مکان غصه حجاب اهل حرم را دارد، نه چیز دیگری.

۷. معطل نکردن امام حسین (ع) برای دفاع از ناموس

آخرین لحظاتی که امام حسین (ع) در برابر دشمن دفاع می‌کرد و حضرت (ع) تک‌وتنها شده بود، خودش را به آب فرات رساند، در این لحظه امام (ع) مشتی آب برداشت که بنوشد، اما نامردی به دروغ گفت: حسین داری آب می‌خوری! در حالی که به خیمه زنان حمله شده است! امام حسین (ع) حتی در حد یک مشت آب خوردن هم نایستاد، بلکه نگران حمله به ناموسش بود، حضرت (ع) سریع برگشت و برای دفاع از ناموسش معطل نکرد.

۸. سپردن امام حسین (ع) خود را برای عفاف و حجاب

آخرین لحظات عمر امام حسین (ع) که حسابی بدنشان تیر خورده و زخمی بود، دشمن به سمت خیمه‌ها حمله کرد، امام در اینجا این جمله معروف را فرمودند: «إِنْ لَمْ يَكُنْ لَكُمْ دِينٌ وَ كُنْتُمْ لَا تَخَافُونَ الْمَعَادَ فَكُونُوا أحراراً فِي دُنْيَاكُمْ»؛ «اگر دین ندارید و از قیامت نمی‌ترسید، لااقل در دنیای خود آزاده باشید». یعنی حداقل تا من زنده هستم به طرف خیمه بانوان نروید، مفهوم این سخن امام این است که به من چند ضربه، شمشیر و تیر بیش‌تر بزنید، ولی چند دقیقه دیرتر بعد از شهادت من به سمت خیمه بانوان بروید. سپس حضرت فرمود: این منم که با شما می‌جنگم و شما هم با من مبارزه می‌کنید. زنان را گناهی نیست، پس متجاوزان و ستمگران و جاهلان خود را مادام که زنده‌ام از خیمه گاه من باز دارید.

۹. درخواست امام حسین (ع) در آخرین لحظات

امام حسینی که هیچ‌وقت برای خودش هیچ‌کمکی نمی‌خواست، اما در آخرین لحظات عمرشان فرمودند: «آیا کسی نیست از حرم پیامبر دفاع کند؟ آیا رحم‌کننده‌ای هست که به‌خاندان پیامبر (ص) ترحم کند؟ آیا یاری‌کننده‌ای هست که فرزندان پیامبر (ص) را

یاری دهد؟ آیا کسی هست که به فریاد فرزندان زهرا بتول برسد؟ آیا دفاع کننده ای هست که از خانواده رسول خدا ﷺ دفاع کند».

۱۰. جمله طلایی امام حسین علیه السلام در گودال قتلگاه

هنگامی که بانوان اهل حرم به بالای سر امام حسین علیه السلام در گودی قتلگاه آمدند، امام علیه السلام فرمودند: برگردید! مبادا دشمن صدای گریه شما را بشنوند و نامحرم شما را ببیند. در جایی دیگر امام حسین علیه السلام خطاب به اهل حرم فرمودند: مراقب باشید که وقتی من کشته شدم، گریبان خود را چاک مدهید و صورت خویش را مخراشید!

۱۱. اقدام حضرت زینب علیها السلام بعد از حمله به خیمه ها

آن دقایق آخری که دشمن می خواست به خیمه ها حمله کند، حضرت زینب علیها السلام تمام زیور آلات زنان را جمع کرد، آن ها را وسط بیابان ریخت تا دشمن بیاید خودش بردارد و متعرض با بانوان نشود.

۱۲. عمه جان! حجابم

وقتی به خیمه ها حمله شد، سپاهیان دشمن دنبال بانوان و بچه ها افتادند، یکی از دشمنان با پشت نیزه به کتف دختر امام حسین علیه السلام زد که از درد بیهوش شد، او وقتی به هوش آمد، اولین جمله ای که گفت این بود، عمه جان! نگاه کن سرم را برهنه کردند، دختر امام حسین علیه السلام در این شرایط اصلاً نگفت پدرم را کشتند، برادرانم را کشتند یا مرا با نیزه زدند، بلکه غصه حجابش را می خورد.

۱۳. دستور امام سجاد علیه السلام به بانوان حرم در کربلا

در لحظات حمله به خیمه ها، امام سجاد علیه السلام فرمودند: عمه جان! بگویید زن ها فرار کنند، «عَلَيْكُنَّ بِالْفِرَارِ»، حالا چرا فرار کنند؟ برای اینکه کم تر در دید نامحرم باشند.

۱۴. تنها درخواست اهل بیت علیه السلام از دشمن در عصر عاشورا

با اینکه اهل بیت علیه السلام در عصر عاشورا هیچ وقت تقاضای آب و غذا نکردند،

به اصطلاح یک آخ هم به دشمن نگفتند، اما در عصر عاشورا به عمر سعد که دشمنشان بود، گفتند: می شود بگویی چادرها و مقنعه هایمان را برگردانند.

۱۵. قبول کردن اهل بیت امام حسین علیه السلام تنها ملزومات حجاب را

با اینکه خاندان اهل بیت که اسیر شده بودند، اگر کسی به آنها غذا یا صدقه ای می داد، با اینکه تشنه و گرسنه بودند، قبول نمی کردند. اما با وجود این برای حفظ حجاب، بیشتر به یک زن گفتند می شود از مردم مقداری چادر، مقنعه و روسری برایمان جمع کنی! و تنها این ملزومات حجاب را قبول کردند. ای مردم! به بانوان حرم پیامبر صلی الله علیه و آله نگاه نکنید.

۱۶. چشمانتان را پایین بیندازید

وقتی کاروان اسرا وارد شهر کوفه شدند، ام کلثوم به مردم کوفه گفتند: خجالت نمی کشید به حرم پیامبر صلی الله علیه و آله نگاه می کنید، چشمانتان را پایین بیندازید.

۱۷. تلاش حضرت زینب علیها السلام برای حفظ حجاب افضل

موقعی که کاروان اسرا وارد جلسه ابن زیاد شدند، حضرت زینب علیها السلام به خاطر اینکه صورتش دیده نشود با آستین جلوی صورتشان را گرفته بودند - البته پوشاندن صورت واجب نیست - آن زمان حضرت زینب علیها السلام بانویی ۵۲ ساله بودند.

۱۸. نگران بودن امام سجاد علیه السلام نسبت به حجاب و عفاف کاروان اسرا

امام سجاد علیه السلام به ابن زیاد گفتند: اگر اهل تقوایی، یک مرد پاکدامن را همراه کاروان به سمت شام بفرست! منظور امام علیه السلام این بود که فردی هیز و بدچشم نباشد. توبه از اعمال نادرست، تفکر در اعمال و رفتار، ارتباط مستمر با خداوند، داشتن الگوی رفتاری مبتنی بر عفت و ملاحظه حقوق دیگران و امر به معروف و نهی از منکر با بررسی دیدگاه اهل بیت علیهم السلام از محورهای رویکرد اخلاقی و تربیتی امام سجاد علیه السلام در زمینه حجاب هستند و در این زمینه، تکیه بر دعا و مناجات، تلاش برای دوری از محیطها و افراد ناسالم و ایجاد الگوی مبتنی بر پوشش مناسب و متین، نقش مهمی در

شکل گیری یک جامعه اخلاقی دارد (کریمی و همکاران، ۱۴۰۳: ۱۱۲).

۱۹. حیا زینبی علیها السلام در هنگام سخنرانی برای دشمن

زمانی که حضرت زینب علیها السلام در کوفه سخنرانی کرد، راوی می گوید: او به شدت با حیا سخنرانی می کرد، زینب علیها السلام اوج حیا را داشت، به طوری که من با حیا تر از این زن ندیده بودم (ابن طاووس، ۱۴۲۲ق: ۱۴۶). همچنین حذلم می گوید: زینب، دختر علی علیه السلام را دیدم و زن باحیایی سخنورتر از او ندیده بودم. گویی با زبان امیرمؤمنان علیه السلام سخن می گفت.

۲۰. تلاش بانوان اهل حرم برای حفظ حجاب برتر

در مسیر حرکت کاروان اسرا که خاندان آل طه را بر شترهای بدون زین گذاشته بودند، همه بانوان سرهایشان پایین بود و صورتشان را با لباس و آستین می پوشاندند تا کسی آنها را نبیند.

۲۱. درخواست دختر امام علی علیه السلام از شمر!

زمانی که کاروان اسرا به شام رسیدند، نزدیک ورودی شام، ام کلثوم از شمر خواست، آنها را از دری وارد شام کنند تا مردم کمتر آنها را ببینند. ام کلثوم خطاب به شمر گفت: از بس ما را دیدند، خوار شدیم. حال در این دوره زمانه عده ای بانوان دنبال دیده شدن هستند! بعد فرمود: می شود سرهای شهدا را زودتر وارد شهر کنی تا مردم حواسشان به سرها باشد و به ما نگاه نکنند، معنای این حرف این است که ممکن است مردم چهار تا سنگ به سر امام حسین علیه السلام بزنند و سرهای شهدا را اذیت کنند، اما به ناموس امام حسین علیه السلام نگاه نکنند.

۲۲. نگاه به سر حسین علیه السلام بهتر است از نگاه به ناموس حسین علیه السلام

حضرت سکینه (س) در ورودی شام به سهل بن سعد شامی گفت: «ای سهل! اگر برای تو ممکن است بگو تا این سرها را از اطراف ما دور کنند تا مردم به تماشای این سرها مشغول شده کمتر به حرم رسول خدا صلی الله علیه و آله نگاه کنند». سهل ساعدی ۴۰ دینار زر سرخ، به نيزه دار داد تا سر امام علیه السلام را از زنان اهل حرم دور کند. این درخواست حضرت سکینه (س) معنایش این است که بگذارید مردم مشغول تماشای سرها باشند، یعنی نگاه به سر حسین علیه السلام بهتر از نگاه به ناموس حسین علیه السلام است. (مجلسی، ۱۰۳۷ ق: ۴۱۲).

۲۳. حجاب زینب علیها السلام عقیده بنی هاشم در مجلس یزید

وقتی حضرت زینب علیها السلام می خواست وارد جلسه یزید شود، در تاریخ نوشته اند که صورتش را با آستین پوشانده بود - با اینکه پوشاندن صورت واجب نیست - بعد حضرت علیها السلام میان جمعیت زنان نشست تا کمتر در معرض دید باشد.

۲۴. در دید مردم نگذاشتن یزید، زنان را

۲۴- وقتی حضرت زینب علیها السلام شروع به خطبه خوانی در مجلس یزید کرد، فرمود: «آیا این عدالت است که زنان و کنیزان را در پس پرده می نهی و دختران پیامبر خدا صلی الله علیه و آله را به اسارت می بری، پرده شان را دریده ای و صورت هایشان را آشکار کرده ای و دشمنان، آنان را از این شهر به آن شهر می برند و مسافران، آنان را می نگرند و در جلوی چشم اهالی آبادی ها، ظاهر می شوند و نزدیک، دور، حاضر، غایب، شریف، پست، فرودست و فرادست صورت هایشان را می بینند، درحالی که کسی از مردانشان سرپرست آنها نیست و حمایتگری ندارند؟!»، (منظور حضرت زینب علیها السلام این است که حتی یزید زنان و کنیزانش را در دید مردم نمی گذاشت.

نکته‌ای مهم دربارهٔ حجاب بانوان اهل حرم

آنچه در پایان جورچین حجاب و عفاف در حماسهٔ کربلا باید قرار دهیم این است که در متن عربی بیشتر روایت‌های منتهی به حجاب در این واقعهٔ عظیم با عبارت‌هایی مانند «جاذَبُوا النِّسَاءَ مَلَا حِفْهِنَّ عَنْ ظُهُورِهِنَّ»، «يَنْزِعُونَ المَلَا حِفَ عَنْ ظُهُورِنَا»، «يَنْتَزِعُونَ مِلْحَفَةَ الْمَرْأَةِ عَنْ ظَهْرِهَا» و «تُنَازِعُ ثَوْبَهَا عَلَى ظَهْرِهَا» روبه‌رو می‌شویم، عبارت‌هایی که با توجه به معنای «ملحفه»، به معنای نمایان شدن موها و بدن بانوان نیست؛ چون در آن زمان بانوان علاوه بر رواندازهایی شبیه چادر، لباس‌های زیرین دیگری داشتند که با آن موی سر و بدنشان را می‌پوشاندند. سپاه دشمن هم تنها لباس رویین آن‌ها را به غارت برد؛ بنابراین به معنای کشف حجاب و پوشش بانوان اهل حرم نیست (پورعباس، ۱۴۰۲: ۳).

تجلی حجاب و عفاف در کلام و رفتار اهل بیت امام حسین (ع) در واقعهٔ کربلا

- به نقل سید بن طاووس، شب عاشورا امام حسین (ع) در گفت‌وگو با خانواده‌اش آنان را به حجاب و عفاف و خویشتن‌داری توصیه کرد (ابن طاووس، ۱۴۲۲ق: ۱۴۲).

- ام‌کلثوم برای حفظ آرمان حجاب و عفاف اهل بیت امام حسین (ع) به ماموران بردن اسیران گفت: وقتی ما را وارد شهر دمشق می‌کنید، از دری وارد کنید که تماشاجی کمتری داشته باشد و از آنان درخواست کرد که سرهای شهدا را از میان کجاوه‌های اهل بیت فاصله بدهند تا نگاه مردم به آن‌ها باشد و حرم رسول‌الله را تماشا نکنند (ابومخنف، ۱۴۱۷ق: ۲۰۶).

- در آخرین لحظات، وقتی امام حسین (ع) صدای گریهٔ بلند دخترانش را شنید، برادرش عباس (ع) و پسرش علی اکبر (ع) را فرستاد که آنان را به صبوری و آرامش دعوت کنند (شیخ مفید، ۱۴۱۴ق: ۱۱۳).

- زنان اهل بیت امام حسین (ع) از عمر سعد درخواست کردند که لباس‌های غارت‌شدهٔ آنان برگشت داده شود تا خودشان را بپوشانند. او دستور داد هرکس از وسایل اینان چیزی برده برگرداند. ولی به خدا سوگند هیچ‌کس چیزی برنگرداند (مجلسی، ۱۰۳۷ق: ۱۳۴).

- پس از فاجعهٔ کربلا، بارها از امام زین‌العابدین (ع) پرسیده شد که سخت‌ترین و دردناک‌ترین تجربهٔ کربلا چیست؟ امام با آن همه مصیبت و دردها، ولی امام جواب

می‌داد: شام، شام، شام و بر رعایت حجاب و عفت زنان و دختران در دربار یزید تأکید داشتند و یادآور می‌شدند.

- امام حسین (ع) شب عاشورا، خیمه‌های اهل بیت (ع) را به هم نزدیک قرار داد و طناب‌هایی بهم پیوسته را به این خیمه‌ها وصل کرد تا دشمن اگر از خندق عبور کرد نتواند از این طناب‌ها عبور کند و به حریم زنان و کودکان اهل بیت (ع) حمله‌ور شود.
- تنها هدیه‌ای که اسرای زن کربلا در مسیر اسارت قبول کردند، چادر، مقنعه و روسری بود که زنی کوفی به آنان داد (شریفی و همکاران، ۱۳۹۷: ۴۰۱).

- امام حسین (ع) در واقعه کربلا به شمر فرمود: با من سر جنگ دارید، زنان چه گناهی دارند، تا زمانی که من زنده‌ام، هیچکس به حریم زنان وارد نشود.

- امام سجاد (ع) در لحظه ورود اسرا به شام، به سهل ساعدی فرمود: پولی به‌نیزه داران بدهید تا به ناموس زنان و حریم ما نگاه نکنند، جلوتر بروند و حریم زنان حفظ شود.

- دختر ۶ ساله حضرت اباعبدالله الحسین (ع) در مجلس یزید، با آستین خود روی خود را گرفته بود و اشک می‌ریخت. یزید پرسید چرا گریه می‌کنی؟ فرمود چگونه گریه نکند کسی که پوشش و نقابی برای او نیست که صورت خود را از تو و حصار مجلسست بپوشاند (قمی، ۱۴۱۲: ۲۲۱).

- حسین بن علی (ع) به خواهران خویش و به دخترش فرمود: اگر کشته شوم، گریبان چاک ننزید، صورت مخراشید و سخنان ناروا و نکوهیده مگویید (شریفی و همکاران، ۱۳۹۷: ۵۳۵).

- امام سجاد (ع) نیز تا می‌توانست، مراقب حفظ شئون آن بانوان بود. وی در کوفه به ابن زیاد گفت: مرد مسلمان و پاکدامنی را همراه این زنان بفرست، اگر اهل تقوایی! (تاریخ طبری، ۱۰۳۷ق، ج ۴: ۳۵۰).

- روز عاشورا وقتی زینب کبری، بی‌طاقت شد و به صورت خود زد، امام به او فرمود: آرام باش، زبان شماتت این گروه را نسبت به ما دراز مکن (قمی، ۱۴۱۲: ۱۵۱).

- مورخان نوشته‌اند: «حضرت زینب کبری (ع) در طول مسیر اسارت، صورت خود را با آستینش می‌پوشاند؛ چون روسری‌اش از او گرفته شده بود (جزائری، ۱۳۴۱ ق: ۱۵۶).

- شاعر عرب به همین مسئله اشاره می‌کند و می‌گوید: «زینب تمام آنچه را بر مادر گذشت به ارث برد، منتهی دختر سهم اضافه‌ای برداشت که از خانه‌اش به بدترین خانه حرکت کرد (به اسارت رفت). صورت را (در اسارت) با دست راست می‌پوشاند و اگر پوشش او را نیازمند می‌کرد، از دست چپ هم بهره می‌برد.

- حضرت زینب علیها السلام، خطاب به یزید: آیا این از عدالت است که زنان و کنیزکان خویش را پشت پرده نشانی و دختران رسول خدا صلی الله علیه و آله را به صورت اسیر به این سو و آن سو بکشانی؟ نقاب آنان را دریدی و صورت‌های آنان را آشکار ساختی (مجلسی، ۱۰۳۷ ق: ۱۳۴).

حجاب و عفاف در کلام و سیره امام حسین علیه السلام و امام سجاد علیه السلام

- حضرت اباعبدالله علیه السلام در روز عاشورا، خطاب به زنان فرمودند: چادرهایتان را محکم بر کمر گره بزنید تا در آفت و خیز و فرارکردن و آتش زدن خیمه‌ها، حجاب‌ها را حفظ کنید (ابن طاووس، ۱۴۲۲ ق: ۲۳۴).

- حضرت امام حسین علیه السلام فرمودند: کسی که لباسی بپوشد که او را مشهور (و انگشت‌نما) کند، خداوند در روز قیامت لباسی از آتش بر او خواهد پوشاند (عاملی، ۱۴۱۴ ق، ج ۳: ۳۵۴).

- حضرت امام سجاد علیه السلام می‌فرمایند: هرکسی مومنی را جامه (هدیه لباس) به قصد پوشش پوشاند، خداوند از جامه‌های سبز بهشتی بر او بپوشاند و در ضمان خدا هست تا وقتی که ریشه او باقی است (کلینی، ۳۲۹ ق: ۲۹۳).

- حضرت امام سجاد علیه السلام فرمودند: تمام سعادت و خوشبختی حفظ و عفاف (کنترل اعضا و جوارح خود از هرگونه بدی) از سوی خویش است (الحرانی، ۱۲۹۷ ق: ۲۰۱).

- حضرت امام چهارم، سیدالساجدین علیه السلام فرمودند: با فضیلت‌ترین و مهم‌ترین مجاهدت‌ها، عقیف نگه‌داشتن شکم و عورت است (از چیزهای حرام و شبهه ناک) (طبرسی، ۱۳۸۵ ق: ۱۵۷).

- امام زین‌العابدین علیه السلام فرمودند: خدا مرا آنگونه قرار بده که... چشم خود را از روی عفت ببندم (انصاریان، ۱۳۹۸: ۱۲۵).

- حضرت امام سجاد علیه السلام می‌فرمایند: الحاح الشهوة: خدایا پناه به تو می‌برم از زیاده روی در شهوت (انصاریان، ۱۳۹۸: ۲۰۵).

- حضرت امام سجاد علیه السلام، پوشش و حجاب از دشمن را توصیه کرده است (انصاریان، ۱۳۹۸: ۱۹۸).

- حضرت سیدالسادین علیه السلام می‌فرمایند: خدایا مرا در این روز به زیور پوشش و پاکدامنی و پاکدامنی زینت‌بخش و به لباس قناعت و کفایت بپوشان و مرا بر عدل و انصاف قرار ده و از آنچه می‌ترسم به عصمت خود محفوظ بدار (انصاریان، ۱۳۹۸: ۸۶).

روش‌شناسی

روش پژوهش، توصیفی - تحلیلی^۱ و ابزار کتابخانه‌ای^۲ و از نوع فیش‌نویسی^۳ بوده که برای گردآوری کلام امام حسین علیه السلام و اهل بیت ایشان در واقعه کربلا استخراج شده است. سپس، به‌طور کامل مطالعه و نکات تربیتی مختلف درباره حجاب و عفاف، به‌صورت مؤلفه و روش تربیتی استنتاج گردید. داده‌ها برحسب فراوانی وقوع، تأکید، تکرار و توصیف مؤلفه‌ها و روش‌های تربیتی حجاب و عفاف و کمیت‌ها در کلام امام حسین علیه السلام و اهل بیت ایشان در واقعه کربلا، حاصل شمارش فراوانی درباره مؤلفه‌ها و روش‌های تربیتی حجاب و عفاف هستند. در این پژوهش، برای بررسی محتوای آشکار و ضمنی پیام‌های موجود درباره حجاب و عفاف در واقعه کربلا، به‌بررسی محتوا و معنای متون به‌صورت نوشتاری و متن (Text) کاغذی و الکترونیکی در اختیار محققان قرار گرفت و به‌بررسی پیام‌ها (گفتارها و رفتارهای در واقعه کربلا درباره حجاب و عفاف) و استنباط درباره فرستنده پیام (اهل بیت امام حسین علیه السلام و دلایل پایش پیش‌آیندهای پیام (مؤلفه‌ها و روش‌های تربیتی حجاب و عفاف در واقعه کربلا) پرداخته شده است.

یافته‌ها

پاسخ به پرسش ۱ پژوهش: مؤلفه‌های تربیتی حجاب و عفاف در واقعه کربلا کدامند؟ برای پاسخ به این پرسش به‌طور مستقیم به کلام و رفتار اهل بیت امام حسین علیه السلام به‌صورت الکترونیکی و کاغذی مراجعه شد که مهم‌ترین این مؤلفه‌های تربیتی عبارت‌اند از؛ احیاء، ترویج و دفاع از حجاب و عفاف؛ تبیین اهمیت، درک فواید و لذت مصونیت‌آوری زندگانی عقیقانه و باحجاب؛ رعایت و حفظ حجاب و عفاف در شرایط سخت حتی در میدان جنگ و اسارت، ضرورت هویت‌یابی حجاب و عفاف؛ تأکید بر رعایت کامل و واجب‌بودن حفظ حجاب و عفاف با پوشش برتر اسلامی (چادر)؛ تلقی حجاب و عفاف به‌عنوان سدی در برابر گسترش فحشا و منکر و غیرت دینی بود.

پاسخ به پرسش ۲ پژوهش: چه روش‌های تربیتی درباره حجاب و عفاف در واقعه کربلا بیشتر مورد توجه قرار گرفته‌اند؟ براساس نتایج به‌دست آمده، روش‌های تربیتی، مانند تبشیر و تنذیر، پند و موعظه، تشویق و ترغیب، مشاهده (دقت و توجه)، مراقبه و محاسبه، الگودهی - الگوگیری، تعمیق تربیت دینی و عبرت‌آموزی بود.

نتیجه

اهل بیت امام حسین علیه السلام با آنکه زیر دست دشمن و داغدار و مصیبت‌زده بودند و آنان را از منزلی به‌منزلی و از شهری به‌شهری و از درباری به‌درباری می‌بردند، ولی با نهایت دقت نسبت به حفظ شأن و مرتبه یک‌زن پاکدامن و متعهد به حجاب و عفاف مراقبت داشتند و در همان حال، سخنرانی‌های افشاگرانه و انجام رسالت و تبیین و دفاع از اهداف شهدا باز نمی‌ماندند و این رفتارها، نشان‌دهنده حرکت اجتماعی - سیاسی و در عین حال، مراعات حجاب و عفاف به‌عنوان یک حرکت فرهنگی بود و درسی برای بانوان در همه دوران و شرایط است. با توجه به مطالب گفته‌شده روشن است که از یک‌سو، موضوع حجاب و عفاف در دین مبین اسلام به‌عنوان وظیفه‌ای شرعی و عرفی مطرح بوده و از سوی دیگر، با توجه به حجم در کلام و رفتار اهل بیت امام حسین علیه السلام در واقعه کربلا و حتی بعد از آن، روشن است. نتایج این پژوهش نشان داد که

مؤلفه‌های تربیتی حاصل از حجاب و عفاف در واقعه کربلا، شامل مؤلفه‌های تربیتی، مانند احیاء، ترویج و دفاع از حجاب و عفاف؛ تبیین اهمیت، درک فواید و لذت مصونیت‌آوری زندگانی عفیفا و با حجاب؛ رعایت و حفظ حجاب و عفاف در شرایط سخت حتی در میدان جنگ و اسارت؛ ضرورت هویت‌یابی حجاب و عفاف؛ تأکید بر رعایت کامل و واجب‌بودن حفظ حجاب و عفاف با پوشش برتر اسلامی (چادر)؛ تلقی حجاب و عفاف به‌عنوان سدی در برابر گسترش فحشا و منکر و غیرت دینی بود. همچنین روش‌های تربیتی، شامل تبشیر و تنذیر، پند و موعظه، تشویق و ترغیب، مشاهده (دقت و توجه)، مراقبه و محاسبه، الگودهی - الگوگیری، تعمیق تربیت دینی و عبرت‌آموزی بود. نتایج این پژوهش با تحقیقات پورعباس (۱۴۰۲)، کریمی و همکاران (۱۴۰۳) و سید (۲۰۲۳) مطابقت و هم‌خوانی دارد.

منابع

- قرآن کریم
- ابن طاووس، رضی‌الدین ابی‌القاسم علی بن جعفر (علی بن موسی) (۱۴۲۲ ق)، الملهوف علی قتلی الطفوف، تصحیح و مقدمه فارس تبریزیان (الحسون)، انتشارات منظمه الاوقاف و الشعرون الخیریه، دار الاسوه للطباعه و النشر.
- ابو عبدالله محمد بن محمد بن نعمان (شیخ مفید) (۱۴۱۴ ق)، الارشاد، انتشارات دارالمفید.
- ابومخنف، لوط بن یحیی (۱۴۱۷ ق)، وقعه الطف، گردآوری و تحقیق محمد هادی یوسفی غروی، انتشارات جماعه المدرسین فی الحوزه العلمیه بقم، مؤسسه النشر الاسلامی.
- الحرانی، ابومحمد الحسن بن علی‌الحسین ابن شعبه (۱۲۹۷ ق)، تحف العقول، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- پورعباس، کامران (۱۴۰۲ ش)، «حجاب و عفاف در آیین نهضت حسینی»، روزنامه کیهان، کد خبر ۲۷۰۹۳۴.
- جباری، طاهره (۱۳۸۸ ش)، احکام آداب حجاب و عفاف، انتشارات نورالسجاد.
- جزائری، سیدنورالدین (۱۳۴۱ ق)، الخصائص الزینیه، ترجمه ناصر باقری بیدهندی، انتشارات دارالحوراء.

- زین العابدین، علی بن حسین (۱۳۹۸)، صحیفه سجاده: زیور آل محمد ﷺ: دعاهاى امام زین العابدین ﷺ، ترجمه حسین انصاریان، انتشارات آیین دانش.
- ستاری، علی و مریم السادات طباطبایی (۱۳۹۶ش)، «بررسی وضعیت حجاب در واقعه عاشورا و درس‌مایه‌های تربیتی حاصل از آن»، همایش ملی نگرش علمی و کاربردی به عفاف و حجاب.
- شریفی، محمود و همکاران (۱۳۹۷ش)، موسوعه کلمات الامام الحسین ﷺ، انتشارات پژوهشکده باقر العلوم ﷺ.
- طبرسی، علی بن حسن (۱۳۸۵ ق)، مشکاه الانوار، انتشارات مکتبه الفقیه.
- طبری، ابوجعفر محمد بن جریر (۳۰۳ ق)، تاریخ الرسل و الملوک (تاریخ طبری)، ترجمه ابوالقاسم پاینده، انتشارات اساطیر.
- عاملی، شیخ حر (۱۴۱۴ ق)، وسائل الشیعه، انتشارات آل البيت.
- قمی، شیخ عباس (۱۴۱۲ ق)، نفس المهموم فی مصیبه سیدنا الحسین المظلوم، انتشارات دارالمحجّه البیضاء و دار الرسول الاکرم.
- کریمی، باهره و همکاران (۱۴۰۳ش)، «رویکرد اخلاقی و تربیتی امام سجاد ﷺ در حجاب و عفاف از منظر مسئولیت فردی»، فصلنامه معرفت و بصیرت اسلامی، سال ۲، شماره ۴، ص ۱۰۷-۱۲۱.
- کریمی، باهره و همکاران (۱۴۰۳ش)، «الگوی معرفتی امام سجاد علیه السلام در زمینه ترویج فرهنگ عفاف و حجاب»، فصلنامه معرفت و بصیرت اسلامی، سال ۲، شماره ۳، ص ۵۶-۷۴.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۳۲۹ ق)، الکافی، ناشر دارالحديث.
- مجلسی، محمدباقر (۱۰۳۷ ق)، بحار الانوار، انتشارات اسلامی.
- محدثی، جواد (۱۴۰۲ش)، عفاف و حجاب در کربلا، انتشارات مؤسسه الامام الحسین ﷺ (شبکه الامامین الحسنین للتراث و الفكر الاسلامی). new.alhassanain.org.
- Behzadpoor, S (2021), Role of Hijab in Ashura, Shia News Association, September 15, 2021. en.shafaqna.com.
- Cuadra, J. F (2024), Hijab: A Symbol of Femininity and Power among Muslim Woman in the Philippines, PAPSCU Excellent Academic Research Link (PEARL) Bulletin, Vol.4 no. 1.
- Syed, Z (2023), Karbala's Lesson of Hijab, Islamic Insights Religion.